

Een nieuwe belichting van staat en maatschappij

Samenvatting

De kritiek in dit artikel richt zich op de voorstelling van zaken alsof het probleem van de verzorgingssamenleving de verhouding van staat en maatschappij betreft. Een analyse met geantiqueerde begrippen als staat en maatschappij kan averechtse effecten opleveren: het verkleinen van de omvang van de collectieve sector door middel van bezuinigingen kan leiden tot uitbreiding van de staatsmacht. Deze trend kan bij voorbeeld worden gesignaleerd op het terrein van de sociale zekerheid. In dit artikel worden de traditionele begrippen staat en maatschappij in een nieuw licht geplaatst, zodat er meer adequaat over de problemen van de verzorgingssamenleving kan worden gesproken. Deze belichting geschiedt met de begrippen leefwereld en systeem.

1. Inleiding

Het lijkt erop dat de diagnose van de verzorgingssamenleving op een algemeen aanvaarde consensus berust: de staat is overbelast, enerzijds omdat het eisenpakket van de maatschappij overladen en overdreven is en anderzijds omdat de staat te veel heeft willen regelen. De groei van de staatsbemoeningen stuit op structurele grenzen van financiële, psychische en sociale aard. Op grond van deze diagnose komt men vaak tot een herschikking van de taken van de staat en de maatschappij als therapie en wel in de zin dat de staat ontlast wordt van het vele hooi, dat hij op zijn vork heeft genomen. Niet alleen politici die zich sterk maken voor een no nonsens-beleid, maar ook wetenschappers die jaarlijks hun licht laten schijnen over de verzorgingssamenleving, spreken unisono over de onderhavige problematiek.

Drs. I.M.A.M. Pröpper

Verbonden aan de Universiteit Twente bij de faculteit Bestuurskunde als wetenschappelijk assistent.

Dr. P. Tijmes

Eveneens verbonden aan de Universiteit Twente bij de faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen als docent voor sociale en politieke filosofie. *Adres:* Universiteit Twente, Faculteit Bestuurskunde, Postbus 217, 7500 AE Enschede, tel. 053-899111.

Aan een dergelijke diagnose en therapie ligt een geantiqueerd staats- en maatschappijbegrip ten grondslag, zodat men slachtoffer wordt van ongeënuanceerde alternatieven. De Rotterdamse socioloog J.A.A. van Doorn bij voorbeeld laat zijn lezers globaal kiezen tussen een sterke staat en een vrije en machtige maatschappij, tussen collectivisering en privatisering, tussen regulering en deregulering, etc. Zijn deze alternatieven eenmaal aangeboden, dan volgt een warm pleidooi van hem voor de terugtrek van de staat en een eerherstel van het marktmechanisme.¹

Onze kritiek richt zich op de voorstelling van zaken alsof het probleem van de verzorgingssamenleving de verhouding van staat en maatschappij betreft. Een keuze op grond van zo'n analyse met deze geantiqueerde begrippen kan averechtse effecten opleveren: het verkleinen van de omvang van de collectieve sector door middel van bezuinigingen kan leiden tot uitbreiding van de staatsmacht.

In dit artikel willen wij de traditionele begrippen staat en maatschappij in een nieuw licht plaatsen, zodat er meer adequaat over de problemen van de verzorgingssamenleving kan worden gesproken. Deze belichting geschiedt met behulp van de concepten leefwereld en systeem, alsmede communicatieve en mediatieve coördinatie van handelen. Dat wij deze concepten van Habermas benutten voor de interpretatie van de huidige samenleving betekent niet dat wij Habermas' theorie van het communicatieve handelen nodig hebben als omvattend kader. Wij maken van zijn rijk aanbod een vereenvoudigend en ook een afwijkend gebruik.²

2. Communicatieve en mediatieve coördinatie

Naar de samenleving kan men kijken onder het gezichtspunt van de coördinatie van menselijke handelingen. Pas wanneer mensen hun handelingen op elkaar afstemmen, kan men spreken over de *samenleving*. Twee hoofdvormen van handelingscoördinatie kan men onderscheiden, als men let op de manier waarop het handelen van mensen gecoördineerd wordt, namelijk communicatief (a) en mediatief (b).

a. Bij de eerste manier coördineren mensen hun handelingen op basis van communicatieprocessen. Zij hebben de intentie met elkaar tot overeenstemming te komen door argumenten. Naarmate zij meer gewicht hechten aan goede argumenten en naarmate zij er beter in slagen tot overeenstemming te komen op voorwaarde dat niemand onder hen de mond wordt gesnoerd en zo wordt overstemd, handelen zij rationeler. Met andere woorden: de rationaliteit van het communicatieve handelen is gradueel van aard. Dat mensen denken rationeel te handelen, is nog geen garantie dat zij het ook inderdaad doen. Zij kunnen ongemerkt de dupe zijn van allerlei persoonlijke en maatschappelijke blokkades. Zij misleiden *onbewust* zichzelf en anderen. In dat geval kan men zeggen dat zij niet rationeel handelen. Leiden mensen zichzelf en anderen *bewust* om de tuin, dan is er geen sprake van communicatief handelen. Een consensus kan ook bestaan op grond van vroegere communicatieprocessen of op grond van het vertrouwen van mensen dat doorslaggevende argumenten zodanig kunnen worden geleverd. Deze argumenten zijn dan bij wijze van spreken virtueel aanwezig.

b. Bij de tweede manier coördineren mensen hun handelen op basis van media als macht en geld. Zij willen met behulp van deze media hun zin doorzetten en hun tegenspelers voegen zich op grond van positieve of negatieve sancties en van geldelijk gewin – niet op grond van instemming met de handelingsplannen. Deze media – geld en macht – vervangen dus de argumentatie in het communicatieve handelen. Het hanteren van deze media heeft iets dubbelzinnigs. Enerzijds is het positief dat deze media de communicatieve processen ontlasten. Dat niet gestreefd wordt naar coördinatie via een communicatie, spaart veel tijd en

energie. Onder bepaalde condities is dat efficiënt. Anderzijds kan het negatief uitpakken, dat het mediatieve handelen de communicatieprocessen wegdrukt. Niet het argument, maar het geld of de macht bepaalt de handelingscoördinatie. Het communicatieve en mediatieve handelen hebben ieder hun eigen structuur. In zekere zin is het communicatieve handelen kwetsbaarder dan het mediatieve. Het eerste vooronderstelt de vrijheid en gelijkheid van de actoren en doet een beroep op rationeel inzicht. Het mediatieve handelen daarentegen kan worden opgelegd en afgedwongen. De kwetsbaarheid van het ene betekent niet dat het andere altijd en overal oppermachtig is. De stem van het communicatieve handelen is weliswaar zwak, maar wanneer het communicatieve handelen is weggedrukt, rust deze vaak niet totdat zij zich niettemin gehoor verschaft heeft, om een bekende uitspraak van Freud over de ratio en de menselijke driften te variëren. De twee vormen van handelingscoördinatie zijn dus zeer ongelijksoortig. Ook in die zin dat de mediatieve handelingscoördinatie zich kan verzelfstandigen en een eigen dynamiek kan vertonen – meer dan bij de communicatieve coördinatie het geval is. Om dat duidelijk te maken willen wij overgaan tot de bespreking van de twee perspectieven die nodig zijn voor een analyse van de samenleving.³

3. De perspectieven van leefwereld en systeem

Naar de samenleving kan men kijken vanuit twee verschillende perspectieven, namelijk vanuit het concept leefwereld en vanuit het concept zelfregulerend systeem. Beide kunnen betrekking hebben op dezelfde fenomenen, maar laten andere verbanden en relaties zien.

Het leefwereldperspectief is eigenlijk het perspectief van een actor uit de sfeer van gezin, vriendenkring, persoonlijke relaties, dagelijks werk, etc. Deze actor neemt de maatschappelijke verschijnselen waar en verstaat deze vanuit zijn eigen belevingswereld. Zijn handelen scoort veelal het effect dat het ook beoogt. De coördinatie van het handelen heeft hier meestal een communicatief karakter. Wie de gehele samenleving voor een dergelijke overzichtelijke sfeer houdt, maakt een vergissing. Dit blijkt als hij afstand doet van zijn

alledaagse belevingswereld en naar dezelfde samenleving kijkt vanuit het concept van het zelfregulerend systeem. Het gedrag van de individuele actor die zijn eigen belang of dat van zijn naaste nastreeft, kan vanuit het perspectief van een externe waarnemer – met andere woorden het systeem-perspectief – een volstrekt andere betekenis krijgen. Dit systeem-perspectief attendeert op gevolgen die binnen het perspectief van de individuele actor niet verschijnen. Het scherpt het oog voor een handelingscoördinatie die in zekere zin onbewust via ‘systemische’ koppelingen tot stand komt. Deze koppelingen zijn vaak vanuit het perspectief van de individuele actor niet-bedoelde gevolgen van handelingen. Wie een schaars goed koopt, kan eraan bijdragen dat men de prijs van het goed verhoogt, indien een groot aantal andere kopers tegelijkertijd in de markt zijn. Deze prijsstijging kan bijdragen aan de afstemming tussen vraag en aanbod, maar werd niet beoogd door de koper. Het systeem-perspectief maakt het mogelijk onderzoek te doen naar systeemkoppelingen, dat wil zeggen naar relaties tussen de zogenaamde onbedoelde gevolgen van handelingen in de ogen van de actor zelf. Hebben deze een vaste structuur, dan kan men spreken van systeemmechanismen of -wetmatigheden.

Het is nodig hier een onderscheid aan te brengen in handelbare en onhandelbare kennis van de respectievelijke systemen. Bij de eerste mogelijkheid kan de kennis geïntegreerd en gebruikt worden binnen het leefwereldperspectief. Veel kennis van bij voorbeeld het sociaal-economische systeem – verworven vanuit de positie van een buitenstaander – functioneert binnen dat perspectief: Het spreekt vanzelf dat milieubewuste consumenten gegeven het aanbod vaak geen andere keuze hebben om produkten te kopen, waarvan de produktie tot vervuiling heeft geleid. Anderzijds worden milieubewuste producenten veelal gedwongen milieuvriendelijk te produceren gegeven de marktverhoudingen en de onder budgetrestricties staande vraag van de consumenten. Door een interventie in de vorm van een milieuheffing kan men zorgen dat de produktie minder schadelijk is voor het natuurlijk milieu. Men weet dan hoe het sociaal-economisch systeem werkt (a), men kan daarin interventies plegen (b) en men kan boven-

dien de effecten van die interventies met een redelijke mate van betrouwbaarheid voorspellen (c). Dat zijn drie voorwaarden om systeemkennis te hanteren binnen het handelingsperspectief. Dat kennis handelbaar is, heeft dus onder andere te maken met het feit dat men in een positie verkeert om te interveniëren mede op basis van gezag of gezamenlijke afspraak. Aan de drie genoemde voorwaarden kan niet altijd worden voldaan. In zo'n geval spreken wij van onhandelbare kennis. Deze draagt wel bij tot inzicht in de ‘werkelijkheid’, maar kan niet worden opgenomen in het leefwereldperspectief van een actor. Dat kan zich voordoen in het onderhavige voorbeeld, als de buitenlandse concurrentie verhindert dat de kostprijs per eenheid-produkt door een nationale milieuheffing wordt verhoogd. De situatie is dan zodanig dat er niet één positie bestaat of gecreëerd kan worden, die orde op zaken kan stellen. Het kader om bindende afspraken te maken ontbreekt. De richting van het gedrag is het resultaat van talloos vele initiatieven en desiderata, die niet eenvoudig kunnen worden bespeeld. Men moet voor goed begrip vasthouden aan het feit dat leefwereld en systeem verschijnen op grond van perspectivering, ook als korthedshalve door ons een enkele keer gesproken wordt over de leefwereld en het systeem. Dit heeft belangrijke consequenties: Het perspectief van de leefwereld is gebonden aan een actor, zodat met de verplaatsing van de actor het perspectief verschuift. Dat perspectief is in zekere zin subjectief, maar het kan op een begrijpelijke wijze medegedeeld worden aan anderen en is dus intersubjectief te maken. Het is desondanks niet mogelijk de samenleving te verkavelen in leefwereld en systeem met voor iedereen dezelfde grenzen. Voor het interpreteren van de samenleving heeft dat wetenschappelijk, politiek en maatschappelijk gezien ook praktische gevolgen: Het is vrij normaal dat een ongeschoold werknemer in een bedrijf alleen zicht heeft op zijn dagelijkse werkzaamheden, terwijl het geheel waarin zijn werkzaamheden zijn vervlochten hem alleen als systeem kan verschijnen. Over dat geheel kan een topmanager wel overzicht hebben. Hij kan het bedrijfsgebeuren kennen als zijn broekzak. Hij kan interventies plegen en de gevolgen ervan overzien. Het bedrijf is tot verdriet van zijn vrouw zijn leef-

wereld. Het marktgebeuren daarentegen verschijnt hem als een systeem waaraan hij in zijn leefwereld node moet gehoorzamen.

4. Verzelfstandiging en ont koppeling

In een weinig gecompliceerde samenleving vond men zijn weg met behulp van wat wij hier het leefwereldperspectief noemen. Dat er afwikkelingen van handelingen plaats vonden via allerlei systeemmechanismen, werd veeleer aan het gezicht onttrokken. Werd men geconfronteerd met de effecten van deze mechanismen, dan werden deze veelal geïnterpreteerd als bovennatuurlijk (wij zouden zeggen: bovenleefwereldlijk) ingrijpen. Het geboorte-uur van de economische wetenschap sloeg, toen men de zogenaamde systeemmechanismen in de maatschappij onderkende en aan hen een algemeen maatschappelijke betekenis toeschreef. Men kreeg oog voor het feit dat de economische en politieke sectoren ontstonden en dat deze zich verzelfstandigden ten opzichte van die sfeer die men waarnam vanuit het concept leefwereld. Deze verzelfstandiging werd mogelijk gemaakt omdat de zogenaamde media als geld en macht in de economische sector en macht in de politieke sector, de handelingscoördinatie bewerkstelligden. Dat deze media de communicatieprocessen ontlasten in de domein van de materiële reproductie, had verschillende gevolgen:

a. De verzelfstandiging leidt tot een ont koppeling van de samenleving als systeem en als leefwereld. Dit betekent dat grote groepen personen geen zicht meer hebben op de maatschappelijke betekenis en consequenties van hun eigen handelingen. De kennis van het functioneren van de samenleving als systeem sluit niet direct aan bij de belevingswereld van de betrokkenen en kan ook niet zonder meer door deze worden begrepen. Het is om een modern voorbeeld te noemen niet voor iedereen duidelijk, dat inflatiebestrijding en werkgelegenheidsbeleid elkaar negatief beïnvloeden, zoals wordt uitgedrukt in de zogenaamde 'Phillips-curve'.

b. Door deze verzelfstandiging ontstaan er in zekere zin 'normvrije' of waardenneutrale sectoren van doelrationeel handelen. We bedoelen hiermee dat binnen de economische en politieke secto-

ren alles is toegestaan wat niet van rechtswege is verboden. Binnen deze speelruimte kunnen kapitalistische bedrijven en overheidsbureaucratieën goed floreren. De consequentie hiervan is evenwel dat de individuele verantwoordelijkheid vervluchtigt: De individuele leden van de ondernemingen en van de ambtelijke organisaties behoeven geen maatschappelijke verantwoording af te leggen over de doelen en middelen van de organisatie en over hun maatschappelijke consequenties. Men is slechts aanspreekbaar op de uitoefening van de taak die is opgedragen. Dat er normatieve randcondities aan de respectievelijke sectoren kunnen worden opgelegd, is hiermee niet in strijd.

5. Ontkoppeling en beïnvloeding

De termen verzelfstandiging en ont koppeling van de samenleving respectievelijk als leefwereld en als systeem kunnen aanleiding geven tot misverstand. De ont koppeling van de politieke en economische sectoren laat de beïnvloeding van de sfeer van het leefwereldperspectief door deze sectoren onverlet. Ontkoppeling en beïnvloeding zijn geen tegenstellingen. In tegendeel. De vormen van beïnvloeding die de politieke en economische sectoren op deze sfeer hebben, kunnen de hele scala van gewenst via acceptabel naar ongewenst doorlopen. Zeer gewenst is de bijdrage van het economische systeem aan de materiële welvaart. Die is zelfs officieel een doelstelling van de economische politiek. Als alleszins maatschappelijk acceptabel worden bij voorbeeld de prijsstijgingen en -dalingen beschouwd, voor zover zij binnen bepaalde marges de vraag en het aanbod op elkaar afstemmen. Bij de ongewenste effecten voor de samenleving als leefwereld kan men denken aan bepaalde gevolgen van de rationalisering van de produktie. Deze gevolgen kunnen de gezondheid bedreigen en mensen veroordelen tot inhumane arbeid.

Helaas is het niet zo dat alle ongewenste systeemuitkomsten bij voorbaat te vermijden zijn. Ook zelfs achteraf niet. Zij overvallen de mensen vaak als een regenbui. Men is als het ware gevangen in het net van handelingsconsequenties die men zelf niet heeft beoogd en die ook anderen niet hebben beoogd. Niemand heeft zicht op en controle over de wisselwerking van alle handelingen.

Kennis van het functioneren van het economische systeem schept ruimte voor de vraag of de ongewenste systeemuitkomsten noodzakelijk, vermijdbaar of zelfs overbodig zijn. Deze onderscheidingen tussen noodzakelijk, vermijdbaar en overbodig zijn niet erg scherp. Ze zijn veeleer onderwerp van discussie. De vermijdbaarheid heeft vaak een prijs die zo hoog kan zijn, dat men het ongerief noodzakelijk gaat achten. Is de werkloosheid ten gevolge van de automatisering noodzakelijk? Sommigen zullen deze vraag bevestigend beantwoorden, omdat de automatisering op dit moment het enige redmiddel voor bedrijven lijkt om de concurrentieslag te kunnen doorstaan. Niet automatiseren betekent de ondergang van het bedrijf. Dus nog grotere werkloosheid. Anderen zullen daarentegen beweren dat de hoge werkloosheid niet noodzakelijk is. Zij is vermijdbaar, indien men bereid is de arbeidsduurverkorting op grote schaal in te voeren. Werkgevers zijn daartoe niet bereid omdat zij menen weer een prijs te moeten betalen die niet strookt met de continuïteit van hun bedrijf.

Samenvattend: het zijn veelal politieke partis pris die hier de doorslag geven over de vraag of iets noodzakelijk, vermijdbaar of overbodig is. Onder het mom van realisme dat de sfeer van het systeem aanprijst als de harde werkelijkheid, worden vele twijfelachtige zaken aannemelijk gemaakt of te goeder trouw aanvaard. Over het archimedische punt van waaruit wij ware oordelen kunnen vellen, beschikken wij niet.

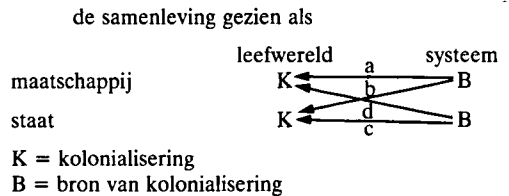
6. Kolonialiseringen in staat en maatschappij

Wanneer er ongewenste en vermijdbare systeem-effecten in de samenleving als leefwereld optreden, kan men deze in navolging van Habermas kortweg aanduiden met de term 'kolonialiseringen'. Omdat deze term niet zo zeer een eenduidig fenomeen aanduidt als wel een politieke interpretatie van problematisch geachte relaties van de samenleving als systeem met de samenleving als leefwereld, willen wij spreken van kolonialisering als het gaat om ongewenste of bedenkelijke systeem-effecten, om het even of zij noodzakelijk, vermijdbaar of overbodig zijn. Deze effecten zijn vaak diepgaand en diffuus, terwijl geen terrein bij voor-

baat is gevrijwaard. Zij doen zich gelden op het gebied van de persoonlijke ontwikkeling en zelfontplooiing, van sociale en economische verhoudingen, maar ook op het gebied van de kennis en de moraal, van de kunst en de religie, etc.

We keren terug naar de verhouding van staat en maatschappij. Het onderscheid tussen de samenleving als leefwereld en als systeem passen wij vervolgens toe op staat en maatschappij. Als wij dat gedaan hebben, kunnen wij de vraag stellen hoe het staat met de kolonialiseringen (= de problematische systeem-effecten in de samenleving geperspectieerd als leefwereld). Om de vraag enigszins systematisch te kunnen bespreken gaan we uit van het onderstaande schema.

Schema 1: De verhouding tussen staat en maatschappij, wanneer de samenleving wordt gezien als leefwereld en systeem

Kolonialisering houdt in dat men gevangen is in het net van handelingsconsequenties die niet zijn beoogd. De niet-beoogde handelingsgevolgen manifesteren zich veelal via instituties in de samenleving. Op het niveau van de maatschappij moet men vooral denken aan de bedrijvensector en het dienstverlenende apparaat en op dat van de staat aan het administratieve apparaat. Het gaat er hier niet om met een beschuldigende vinger te wijzen in de richting van personen uit het bedrijfsleven, de dienstverlening of de overheid. Op deze plaatsen worden slechts consequenties zichtbaar van het handelen van in principe iedereen. (Bij voorbeeld: Bedrijven zijn afhankelijk van de markt en de markt is weer afhankelijk van de 'soevereine' consument.)

In de maatschappij als systeem bestaan er bronnen die een koloniserend effect in de maatschappij als leefwereld (relatie a) en in de staat als leefwereld (relatie b) hebben. Evenzo bestaan er

bronnen in de staat als systeem die een soortgelijk effect hebben in de staat zelf (relatie c) en in de maatschappij (relatie d), beide gezien als leefwereld. Laten wij deze relaties toelichten met enige voorbeelden.

Relatie a betreft de kolonialisering van de maatschappij als leefwereld door de maatschappij als systeem. Als bron in het systeem kan bij voorbeeld uitstoot van arbeid ten gevolge van de automatisering worden genoemd. Indien banken niet automatiseren, lopen ze de kans te worden weggeconcurrerd. Daarom hebben de banken geen vrijheid te kiezen voor of tegen de automatisering. De werkgelegenheid in deze sector kan gebaat zijn met een zo snel mogelijke uitstoot van arbeid. Automatisering is in de visie van het management een systeemimperatief. Een interventie in het systeem (b.v. kapitaalbelasting) wordt veelal niet mogelijk geacht, naarmate men hoger in het bedrijf is geïncorporeerd. In de maatschappij als leefwereld heeft automatisering werkloosheid tot gevolg. Mensen worden in de kracht van hun leven veroordeeld tot nonactiviteit met alle psychische, relationele en andere gevolgen vandien. Mechanisering en automatisering kunnen ook leiden tot dehumanisering van de arbeid. Volgens sommigen kan die dehumanisatie voor een bedrijf in de financiële sector geboden zijn om überhaupt te overleven. Dit gebod leidt er wel toe dat mensen werknemers worden die mensonwaardige arbeid moeten verrichten.

Bij relatie b gaat het om de ongewenste consequenties in de staat als leefwereld die voortvloeien uit de bron die ligt in de maatschappij als systeem. Bij de staat als leefwereld denken wij aan de dagelijkse gang van zaken zoals die beleefd wordt door zowel de politici als de ambtenaren. Wat zij verstaan onder politiek, wordt beheerst en aan banden gelegd door het functioneren van de economie. De politieke beleidsvrijheid wordt veelal ingeperkt door het reageren op de negatieve consequenties van het functioneren van de maatschappij als systeem. Zo worden aandacht, tijd en geld opgesoupeerd. Naarmate de problemen groter worden, nemen vaak ook nog de middelen om ze te lenigen af. Het oplossen van vraagstukken als bij voorbeeld de inkomensverdeling of de milieuvraagstukken wordt bemoeilijkt door de randcon-

ditie die het economische systeem stelt. Juist het vraagstuk van de inkomensverdeling wordt des te onhanteerbaarder, naarmate de economische groei het laat afweten.

Relatie c staat voor de kolonialisering van de staat als leefwereld door de staat als systeem. Bronnen zijn hier bij voorbeeld de randcondities van het technisch-administratieve systeem of het chaotisch geheel van de ambtelijke en administratieve procedures en regels, die op zich zelf genomen alle zeer inzichtelijk en duidelijk kunnen zijn voor de politicus of bureaucraat. Ook deze bronnen preformeren het politieke beleid. Wat gewenst is, moet administratief-technisch mogelijk zijn. Het ambtelijke apparaat schikt in veel gevallen ook nog de politieke beleidsalternatieven. Het samenspel tussen de verschillende sociale wetten is zo ingewikkeld en onoverzichtelijk dat men na jarenlange studie er niet in is geslaagd tot een vereenvoudigd systeem van de sociale zekerheid te komen. Niet iedere reparatie in de wetgeving bleek een verbetering te zijn. Deze situatie desoriënteert het beleid en verleidt de politici tot de gedachte dat ze moeten puinruimen.

Relatie d drukt de kolonialisering uit van de maatschappij als leefwereld door de staat als systeem. Dat het leven beïnvloed wordt door de administratieve regelingen behoort tot de grandeur van de verzorgingssamenleving. In de relatie d gaat het evenwel om de misère ervan. Sociale raadslieden zijn er speciaal toe aangesteld om mensen wegwijz te maken, wanneer zij in problemen komen door de sociale wet- en regelgeving. Deze raadslieden houden zich onder andere bezig met het signaleren van gebrekkige harmonisatie tussen wet en regelingen, zoals deze bij voorbeeld tot uitdrukking komt in het zogenaamde cumulatieve-effect: veel gezinnen met een inkomen dat wordt opgebouwd uit verschillende uitkeringen, worden getroffen door ernstiger bezuinigingen dan per afzonderlijke uitkering is bedoeld. Andere illustraties van relatie d, waarbij administratieve regelingen in verregaande mate de vrijheid van burgers inperken: Mensen met een sociale uitkering ondervinden belemmeringen bij het doen van vrijwilligerswerk en het volgen van scholing volgens het gezichtspunt van ingewijden ten behoeve van het functioneren van de arbeidsmarkt.

7. Van de regen in de drup

Wanneer de samenleving als leefwereld wordt gekolonialiseerd, kan dat leiden tot verdergaande kolonialiseringen. Met andere woorden: de kolonisering heeft de neerwaartse richting van een spiraal. Er treedt vaak zo iets op als positieve terugkoppeling. Uitgaande van de vier genoemde relaties kan deze terugkoppeling op zestien manieren tot stand komen. Er is echter een indeling mogelijk in vier hoofdgroepen. Voor het gemak zullen we een 'notatie' aanhouden. Deze kan worden uitgelegd aan de hand van een voorbeeld: De kolonisering van de maatschappij als leefwereld (KM), ontstaan via de relaties a en d (a/d: KM), leidt tot een nieuwe bron van kolonisering door de maatschappij als systeem (BM), uitmondend in de relaties a en b (BM: a/b). Dit kan als volgt kort worden weergegeven: (a/d: KM) → (BM: a/b). Een vergelijkbare weergave zal worden aangehouden wanneer we spreken over de staat (af te korten als 'S'). We zullen per hoofdgroep een voorbeeld geven.

1. De kolonisering van de maatschappij als leefwereld bevordert kolonisering door de maatschappij als systeem (a/d: KM) → (BM: a/b). Een voorbeeld is de omstandigheid dat veel mensen eenzijdig worden opgeleid voor het verrichten van betaalde arbeid. Dit betekent dat hun culturele ontwikkeling grotendeels wordt bepaald door de eisen van het productieproces. Een eenzijdige ontwikkeling leidt echter tot een nieuwe afhankelijkheid, wanneer de kwalificaties waarvoor men is opgeleid minder goed in de markt liggen.

2. De kolonisering van de maatschappij als leefwereld bevordert de kolonisering door de staat als systeem (a/d: KM) → (BS: c/d). Men wijst er vaak op dat veel mensen steeds meer geneigd zijn een beroep te doen op overheidshulp en dat zij steeds minder zelfstandig hun problemen oplossen. Een verklaring hiervoor is de gemakzucht van veel personen. Dit is een manier om naar dit fenomeen te kijken. Men zou echter ook kunnen stellen dat het vermogen van de burgers om zelf hun bonen te doppen afneemt met de kolonisering van de leefwereld. Een eerste beperkende factor is de complexiteit van het functioneren van de samenleving als systeem. En indien men niette-

min een oplossing weet te vinden voor een bepaald probleem, wordt een tweede drempel opgeworpen doordat men vaak afhankelijk is van de medewerking van een groot aantal anderen.

Nemen we het probleem van de woningnood als voorbeeld. Deze is onder meer het gevolg van het feit dat het economisch systeem er niet in slaagt voldoende eenvoudige en dus betaalbare woonruimten te leveren. Individuele burgers konden dat niet oplossen. Toen de overheid in toenemende mate zich ermee bemoeide, ontstond er echter een nieuwe vorm van afhankelijkheid. Om de overheidsinspanning te financieren zijn de huurprijzen de afgelopen jaren sterk gestegen. Voor de laagste inkomensgroepen werd dit deel gecompenseerd door het stelsel van de huursubsidie. Dit stelsel vormde echter in bepaalde gevallen een rem om te verhuizen, omdat men dan de huursubsidie verloor. Woningzoekende jongeren vinden minder gemakkelijk kamers bij particulieren, omdat bij kamerverhuur de huursubsidie wordt ingehouden. Een nog grotere inbreuk op de autonomie ontstaat, wanneer het veel gehoorde idee wordt uitgevoerd om een extra belasting te heffen op diegenen die te goedkoop wonen in verhouding tot hun inkomen. Kortom: het technisch-administratieve systeem van de overheid kan de bewegingsruimte van de burgers steeds meer insnoeren, door hen uit benarde situaties te willen redden.

3. Kolonisering van de staat als leefwereld bevordert de kolonisering door de staat als systeem (b/c: KS) → (BS: c/d). Men kan denken aan het overheidstekort, dat men poogt terug te brengen door te bezuinigen in de technisch-administratieve sector. De overheidsuitgaven zijn onder andere omhooggestuwd, doordat de overheid de negatieve resultaten van de bedrijvensector compenseerde of afdekte (steun aan bedrijven, bestrijding van de milieuvervuiling, uitgaven van de sociale zekerheid). Het hoeft weinig betoog dat door bezuinigingen van de overheid het proces van kolonialiseringen zich als een olievlek uitbreidt. We noemen een aantal voorbeelden. De sociale ongelijkheid tussen personen met een zelfstandig inkomen en personen met een sociale uitkering groeit. Het aantal overspannen docenten neemt toe door het inkrimpen van het personeelsbestand op de scholen (onder meer door vergroting van klassen). Een

en ander komt de kwaliteit van het onderwijs niet ten goede. In psychiatrische inrichtingen schijnt de kwaliteit van de verzorging van de patiënten evenmin toe te nemen met het dalen van het personeelsbestand. De uitvoering van veel taken als stadsvernieuwing, woningbouw, politietaken, recycling van de grondstoffen, etc. raakt in het slop. Dit illustreert dat het financiële probleem ten diepste een organisatorisch probleem is. Men bezuinigt op de factor arbeid, ofschoon deze niet schaars is.

4. De kolonialisering van de staat als leefwereld bevordert ook de kolonialisering door de maatschappij als systeem (b/c: KS) → (BM: a/b). Politiek Den Haag is zo zeer afhankelijk van het functioneren van de maatschappij als systeem, dat men randvoorwaarden opheft die voorheen waren gesteld ter voorkoming van wantoestanden. Zo kan men gemakkelijk van de regen in de drup komen door het vergemakkelijken van ontslag en het versoepelen van milieuvoorschriften.

De ordening van de relaties in de samenleving is in onze bespreking eenvoudig en overzichtelijk gehouden, maar het spreekt vanzelf dat de kolonialiseringen in de samenleving als leefwereld kunnen rondzingen via de samenleving als systeem. Het belangrijkste circuit in deze loopt van de maatschappij als systeem via de kolonialisering van de politiek als leefwereld naar de staat als systeem om uit te monden in een kolonialisering van de maatschappij als leefwereld (b-c-d) enz. Inmiddels is het duidelijk geworden dat de problemen die wij de revue hebben laten passeren, hun profiel ontvingen door het gezichtspunt van leefwereld en systeem. Het gezichtspunt van staat en maatschappij was van ondergeschikt belang. Juist de verflochtenheid van staat en maatschappij die door iedereen erkend wordt, is de reden dat de onderscheiding van staat en maatschappij van secundair belang is geworden voor de problemen van de welvaartssamenleving.

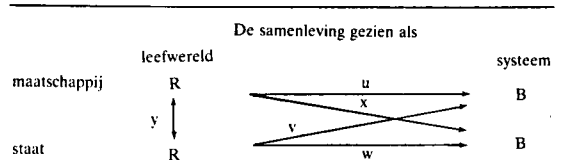
8. Remedie

Het schema dat wij gebruiken ter ordening van de problematische relaties van de verzorgingssamenleving, geeft in zekere zin al een indicatie in welke richting stappen genomen dienen te worden om

aan de huidige problemen van de verzorgingssamenleving het hoofd te bieden. Deze richting kan men het eenvoudigst verwoorden met de vuistregel dat de samenleving als leefwereld een grotere greep op de samenleving als systeem moet krijgen. De dualiteit van de samenleving als leefwereld en als systeem is een feit en is niet ophefbaar in een grootschalige samenleving als de onze. Het primaat ligt in onze visie bij de leefwereld. De samenleving als leefwereld kan een menselijk gelaat hebben, niet echter de samenleving als systeem. Het systeem heeft iets ergerlijks aan zich. Het heeft trekken van een gevangenis. Door de regels van dat systeem te gehoorzamen is het echter ook weer mogelijk in zekere zin profijt te trekken van het feit dat men erin gevangen is.

Het versterken van de maatschappij en staat als leefwereld ten opzichte van de maatschappij en staat als systeem kan langs een aantal kanalen plaats vinden. In onderstaand schema is dat weergegeven.

Schema 2: Een aantal wegen waarlangs de kolonialisering van de samenleving als leefwereld kan worden tegengegaan

B = bron van kolonialisering

R = remedie tegen de kolonialisingsbron, het punt van waaruit de kolonialisering wordt tegengegaan

De pijlen geven de richting aan van waaruit de kolonialisering van de leefwereld kan worden tegengegaan. We lopen ze even langs om de fantasie te prikkelen ten aanzien van mogelijke remedies.

Bij de pijl u kiezen en organiseren de burgers in de maatschappij hun handelingen zo, dat zo mogelijk een ongewenste wisselwerking tussen hun handelingen wordt voorkomen. Ter illustratie hiervan kan men denken aan de verschillende rollen als consument (a), werknemer (b) en werkgever (c), die de burgers kunnen aannemen.

a. Als consument kunnen zij zich bewuster, inventiever en ook meer georganiseerd opstellen ten

aanzien van de goederen die hun worden aangeboden. Consumenten- en milieuorganisaties kunnen hier een activerende en coördinerende rol krijgen. Veel consumenten kopen bij voorbeeld overeenkomstig hun bestedingsmogelijkheden goedkope wegwerpproducten. Dat koopgedrag is vaak schadelijk voor het milieu en levert niet altijd financiële besparingen op. Goedkoop kan immers duurkoop zijn. Consumentenorganisaties kunnen proberen de afname van duurzame goederen te bevorderen door te werken met intekenlijsten – waardoor de koopprijs kan zakken – en door billijke afbetalingsregelingen te bedingen.

b. Willen werknemers een bijdrage leveren aan het probleem van de werkloosheid door arbeidstijdverkorting na te streven, dan dienen zij dat collectief te doen. Acties door individuen zijn weinig aantrekkelijk. De verlaging van de sociale premielasten (bij een geringere werkloosheid) wordt verdeeld over iedereen, ook over diegenen die niet meedoen aan arbeidstijdverkorting. Daarnaast loopt men grote kans bij een algemene ronde van arbeidstijdverkorting nog eens extra te moeten inleveren. Aan een gemeenschappelijke arbeidstijdverkorting kunnen natuurlijk wel een aantal randvoorwaarden worden gesteld ten behoeve van de werkgelegenheid op de lange termijn: indien het goed functioneren van het bedrijf in het economisch systeem dit eist, zal men akkoord moeten gaan met het inleveren van loon en een bedrijfstijdverlenging. Daarnaast is een gelimiteerd uitstel van arbeidstijdverkorting denkbaar voor bepaalde schaarse beroepen.

c. In de jaren zeventig hebben werkgevers de bedrijfsscholing afgebroken. De ruime arbeidsmarkt bood voldoende gelegenheid tot het aantrekken van zo nodig overgekwalificeerd personeel. Het gemis aan goede bedrijfsscholing breekt het bedrijfsleven nu op. Niet alleen vanwege de mogelijke arbeidstijdverkorting, maar vooral ook vanwege de ontwikkeling dat bedrijfsspecifieke kwalificaties voor veel functies steeds belangrijker worden. Gezamenlijk initiatief van de werkgevers ligt voor de hand, al was het maar om te voorkomen dat zij het slachtoffer zouden worden van de uit het verleden bekende praktijk van het wegkopen van vakkrachten door een concurrent zonder bedrijfsscholing.

Bij de pijl v noemen wij de mogelijkheid voor de staat om normatieve randvoorwaarden te stellen aan het functioneren van de maatschappij als systeem: bij voorbeeld het verplichtstellen van statiegeldflessen bij de verkoop van melk, het opleggen van arbeidstijdverkorting, het verplichtstellen van een minimale duurzaamheid aan bepaalde (kapitaal)goederen.

Bij de pijl w kan men denken aan vormen van deregulering.

a. Men kan afzien van allerlei wetsverfijningen. De ijver van de Nederlandse wetgever om het principe te huldigen van 'een gelijke behandeling in gelijke gevallen en ongelijke behandeling naar de mate van ongelijkheid' heeft op veel beleidsterreinen geleid tot een onoverzichtelijk geheel van verfijningen. Het aanbrenge van de wetsverfijningen heeft niet altijd minder willekeur tot resultaat. Het totaaleffect van de wettelijke regelingen onttrekt zich vaak aan het gezicht. Het is vaak niet alleen onmogelijk dat de wetgever de veranderingen en de differentiaties in de samenleving op de voet volgt, maar ook dat de uitvoerende ambtenaar de stroom van wetsverfijningen bijhoudt (zie bij voorbeeld de Algemene Bijstandswet).

b. Onder w valt ook de mogelijkheid van nieuwe vormen van regulering. Misschien moet er een orgaan worden ingesteld dat wettelijke regelingen buiten werking kan stellen of modifieren, indien een aantal regelingen te zamen in een specifieke situatie een ongewenst effect heeft. Een belangrijk punt bij deze pijl kan volgens ons ook zijn de versterking van de ondersteuning van Kamerleden.

Nu de pijl x. Dat een aantal gemeenten en ook individuele ambtenaren weigeren uitvoering te geven aan de zogenaamde voordeurdelersregeling kan men opvatten als het gehoorgeven aan een protest van de maatschappij als leefwereld tegen de kolonialisering. Daarnaast zou de burger als client bij voorbeeld acties kunnen voeren ter inventarisering van concrete gevallen, waarbij een samenloop van regelingen voor ongewenste effecten zorg draagt.

Natuurlijk kan de overheid bij voorbeeld (zie pijl y) ook indirect dus via de maatschappij als leefwereld de bronnen van kolonialisering bestrijden door het stimuleren van een aanzienlijke op-

waardering van consumentenorganisaties via financiële ondersteuning. De overheid kan ook met de burger samenspannen via y door een ombudsman aan te stellen, die namens de burgers optreedt tegen de overheidsbureaucratie. Omgekeerd kan de burger via y het parlement benaderen om actiever op te treden op de lijnen v en w.

Ter illustratie van de invulling van de lijnen u, v, w, x en y hebben wij een aantal voorbeelden genoemd – het zijn slechts voorbeelden –, die erop neerkomen dat aan het functioneren van de samenleving als systeem normatieve randvoorwaarden worden gesteld. Het is daarentegen ook mogelijk om de functie van de samenleving als systeem in te perken. In dat geval zou men kunnen spreken van informalisering. De coördinatie van de materiële productie die op dit moment wordt verricht in de economische en administratieve sectoren, wordt verplaatst naar de leefwereld. Dat gaat gepaard met het inkrimpen van het mediatieve handelen ten gunste van het communicatieve handelen. Illich's concept van de conviviale maatschappij en Gorz' model van een duale economie zouden onder dit aspect nader kunnen worden onderzocht. In Gorz' economie bij voorbeeld vindt technisch hoogwaardige en gestandaardiseerde productie plaats via geïndustrialiseerde processen in het economisch systeem en worden gespecialiseerde en gemonopoliseerde dienstverlening en productie verzorgd via het bureaucratisch systeem (heteronome productie in de formele sector). De overige productie en dienstverlening wordt naar eigen inzicht en creativiteit thuis, in buurtwerkplaatsen en coöperaties respectievelijk via 'zelfhulp' verricht (autonome productie in informele sector).⁴

9. Conclusie

Wie zijn uitgangspunt kiest in de typering 'overbelasting van de staat' om de problemen van de verzorgingssamenleving te bespreken, komt vanzelfsprekend uit bij privatisering en deregulering. De oplossing van deze problemen dient men niet bij voorbaat in deze richting te zoeken. Niet een machtsverschuiving van staat naar maatschappij, maar een van systeem naar leefwereld is urgent. Vanuit de nuancerings van leefwereld en sys-

teem die wij hebben aangebracht in de concepten van staat en maatschappij, is het inzichtelijk geworden dat een keus tussen een sterke staat of een machtige en vrije maatschappij een keuze in den blinde is. Wie spreekt over staat en maatschappij moet er duidelijk bij vertellen of hij ze opvat als systeem of als leefwereld. Wanneer men dit nalaat, kan dat leiden tot averechtse effecten. (a) Het verkleinen van de omvang van de collectieve sector door middel van bezuinigingen ten gunste van de maatschappij als systeem kan zelfs een uitbreiding van de staatsmacht tot gevolg hebben ten opzichte van de maatschappij als leefwereld. (b) Door vermindering van de invloed van de staat op het functioneren van de maatschappij als systeem kunnen nieuwe problemen de kop op steken. Er is dan misschien wel sprake van een machtige maatschappij ten opzichte van de staat, maar niet van een vrije maatschappij.

Voor commentaar op eerdere versies danken wij drs. P. Fokkink en prof. dr. A. Hoogerwerf.

Noten

1. Zie J.A.A. van Doorn, *De interventiestaat*, Meppel en Amsterdam 1984; Maatschappelijke krachten achter regulering, *Beleid en Maatschappij* IX, 1982, p. 182-189; Overvraging van beleid, *Beleid en Maatschappij* VII, 1980, p. 39-49.

2. Zie J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns* (2 Bde), Frankfurt am Main 1981.

3. Het handelen dat Weber traditioneel noemt, is mediatief voor zover dat wordt opgelegd en communicatief voor zover de instemming virtueel, dat wil zeggen naar mogelijkheid aanwezig is.

4. Zie A. Gorz, *Afscheid van het proletariaat*, Amsterdam 1982, en I. Illich, *Schöpferische Arbeitslosigkeit*, in: *Fort-schrittsmythen*, Hamburg 1983, p. 7-72.